

Джерела та література:

1. Грабовський С., Лосев І. Українська ідентичність: проблеми та виклики» // День. – 2013. – 13 листоп. (№207)
2. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf> с. 4
3. Котенко Я.В., Ткачук А.Ф. Локальна ідентичність і об'єднані територіальні громади. К.: ТОВ «Видавництво «ЮСТОН», 2018. – 56 с.
4. Онуфрив Соломія. Трансформація ідентичності українського суспільства під час революції гідності. // Вісник Львівського університету. Серія Журналістика. 2016. Випуск 41. С. 225–231. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/journalism/article/viewFile/7392/7393>
5. Степико М. Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії. // Стратегічна панорама, 2015, №1, с. 135-139 Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Strpa_2015_1_18
6. Українська миротворча школа. Із приходом української армії на Донбасі почалися зміни. Про нові ідентичності та способи мислення на Сході. 24 червня 2016 р. // <https://peace.in.ua/category/issues/crisisgroupsintergration/>

УДК 316.334

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ДОМІНАНТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛГІЧНИЙ ДИСКУРС

Алла Киридон
(м. Київ)

Проблема пам'яті (колективної, соціальної, культурної тощо) актуалізується в умовах складного й суперечливого процесу становлення національної ідентичності громадян України. Регіональна ідентичність займає особливе місце серед типів ідентичності і пов'язана з певними територіями, які визначають особливі форми життєвих практик, картини світу, символічні образи. Існує безпосередній взаємозв'язок між пам'яттю та ідентичністю (національною, регіональною, локальною). Пам'ять атрибує своєрідні маркери або орієнтири ідентифікації на загальнонаціональному, регіональному, етнокультурному та інших рівнях. Пам'яттєвий дискурс є одним із способів/засобів ідентифікації на регіональному рівні та у вираженні самобутності регіону в національному масштабі

Ключові слова: пам'ять, колективна пам'ять, соціальна пам'ять, культурна пам'ять, ідентичність, регіональна ідентичність, національна ідентичність, комеморації, політика пам'яті.

За умов неоднорідності суспільства, неоднозначності, суперечливості та незавершеності процесів націє- та державотворення, активізація досліджень колективної пам'яті у взаємозв'язку з проблемами

ідентичності різних рівнів важлива з огляду на необхідність становлення й консолідацію громадянського суспільства. Сучасне українське суспільство характеризується багатьма диференціаціями – соціокультурними, політико-ідеологічними, етнонаціональними, мовними, регіональними, конфесійними та іншими, які є підґрунтям різних ідентичностей. Несформованість, строкатість та мозаїчність ідентичності породжує відповідний кризовий стан свідомості. Йдеться про ситуацію ідентифікаційної невизначеності. Для значної частини громадян України стійка самоідентифікація спостерігається передусім із конкретним регіоном, випереджаючи за значенням інші типи ідентичності [1, с. 38-45]. Не випадково від 1990-х активізувався інтерес до вивчення багатоаспектних проблем регіональної ідентичності і в науковому середовищі.

Обрана для дослідження проблема, фокусуючись навколо двох вагомих і водночас актуальних складових сучасної історіографії – студій пам'яті та досліджень ідентичності, належить до визначальних як у плані теоретичної рефлексії, так і в сенсі суспільної практики сьогодення.

Проблематика ідентичності є предметом всебічної уваги дослідників, які осмислюють дискурс ідентичності з різних методологічних позицій. Зокрема, це праці зарубіжних вчених А. Арато, Б. Андерсона, П. Бергера, Б. Вандельфельса, Ю. Габермаса, С. Гантінгтона, Е. Гелнера, М. Гібернау, Е. Гідденса, К. Гірца, Л. Грінфелд, Е. Гобсбаума, Е. Гоффман, Е. Еріксона, К. Касторіадіса, У. Коннора, Т. Лукмана, М. Мерло-Понті, Дж. Міда, П. Рікера, Е. Сміта, К. Хюбнера, С. Шульмана; російських – В. Бадмаєва, М. Губогло, Л. Гудкова, П. Гуревича, Л. Дробіжевої, В. Малахіна, В. Тішкова, В. Федотової, В. Ядова; українських – М. Головатого, О. Вишняка, Т. Воропаєвої, П. Гнатенко, Я. Грицака, Р. Демчук, А. Киридон, М. Козловця, А. Колодій, Н. Костенко, В. Кременя, І. Кресіної, В. Крисаченка, М. Михальченка, А. Мусієздова, Л. Нагорної, О. Нельги, О. Ніколаєска, М. Обушного, В. Павленко, Н. Пелагеші, С. Пролеєва, М. Розумного, А. Ручка, М. Рябчука, О. Сапожник, В. Середи, М. Степика, В. Табачковського, М. Шульги та інших. Вагомим видається доробок дослідників, які контамінують зв'язок культурно-національної ідентичності з культурною пам'яттю (М. Альбвакс, А. Ассман, Я. Ассман, Ж. ле Гофф, А. Ерл, П. Нора, П. Рікер та інші) та політичною складовою (Р. Барт, Г. Бгабга, Є. Герльт, С. Кофман, К. Овенс, Е. Саїд, М. Фуко, Е. Шоултер та інші).

Пропонована наукова розвідка має подвійну каузальну структуру, дві сюжетні лінії – пам'яті (колективної/соціальної пам'яті) та ідентичності (національної, регіональної, культурної). Відтак йдеться про

інтерпретації кількох проблемних полів та аналіз взаємозв'язку колективної пам'яті та ідентичності. Для аналізу дискурсів і наративів про регіональне минуле використаний підхід Я. Ассмана: виділення двох рівнів колективної/соціальної пам'яті – культурного (всі об'єктивовані та інституціоналізовані форми) і комунікативного (передача образів і оцінок минулого за безпосередньої інтеракції індивідів) [2]. Логіка дослідження передбачає висвітлення проблеми шляхом поєднання концептів «ідентичність», «національна ідентичність», «регіональна ідентичність», «пам'ять», «колективна пам'ять», «політика пам'яті» тощо. При цьому ми свідомі того, що проблема ідентичності формується в контексті новочасових стратегій мислення, а також, що стратегія «пошуку» ідентичності (за визначенням В. Гьосле) має відштовхуватись від орієнтації на універсальні ідеї, враховувати надбання власної історії та розуміння вітальної потреби в стосунках з іншими ідентичностями [3, с. 23]. Відтак для характеристики регіонального виміру передусім звернемось до розгляду національної ідентичності.

Усвідомлюючи складність порушеної проблеми, ми не прагнемо до вичерпного аналізу; натомість убачаємо завдання в спробі наблизитися до розуміння окремих її аспектів (смісловне наповнення понять «колективна/соціальна пам'ять», «національна ідентичність», «регіональна ідентичність»; характер взаємодії пам'яті й ідентичності; функції колективної пам'яті як складової національної та регіональної ідентичності; причини актуалізації пам'яттєвого дискурсу; використання пам'яттєвих смислів у конструюванні ідентичності тощо).

Підкреслюючи сплеск інтересу сучасної науки до ідентичності як феномена суспільної організації, зауважимо, що, з одного боку, йдеться про «зручне поняття, яке дало змогу виразити й формалізувати складні процеси, що відбуваються на рівні індивіда, групи і спільноти, та звести їх до спільного концептуального знаменника організації» [4]. З іншого, за спостереженням М. Кастельса, «в історичний період, що характеризується поширеним деструктуванням організацій, делегітимацією інститутів, згасанням крупних суспільних рухів та ефемерністю культурних проявів, ідентичність стає головним, а іноді й єдиним джерелом смислів» [5, с. 27]. Концепт ідентичності актуалізований у сучасних політичних, культурних та дослідницьких дискурсах з огляду на комунікативну, культуротворчу та соціальну багатоаспектну модусність маркерів.

Ідентичність (від лат. слова *identicus* – тотожний, однаковий) – поняття, що вказує на подібність, тотожність, однаковість, збіг властивостей, якостей, предмета, явища, процесу, рис характеру, ментальності, культури особистості й спільноти. Ідентичність означає одночасно і унікальність індивіда (спільноти), і його (їхню) належність до

певного об'єкта ототожнення – іншої людини, місця, території, етносу, конфесії тощо. Ідентичність постає як результат процесу ідентифікації, в основі якої лежать механізми розрізнення та ототожнення. Вона виникає з розрізнення (порівняння) «Я» та «Інший», «Ми» й «Вони» та ототожнення зі спорідненим чи уявленим об'єктом.

Ідентичність – зв'язок особистості зі спільністю, ототожнення людиною себе з певною суспільною групою, укорінена в духовному світі особистості система цінностей, ідеалів, норм, вимог відповідної спільності. При цьому важливо пам'ятати, що ідентичність переживається серед «значущих інших», стосунки та ролі допомагають підтримати й розвинути відчуття інтегрованості особи, яка виражається в ідентичності [6]. У підсумку, ідентичність (явище) є сумою ідентифікацій (пізнавальних засобів), що містять у собі критерії та механізми ототожнення, які існують на свідомому рівні та відображаються у певних семантичних значеннях та символах [7]. Розвиток дослідницьких тенденцій у гуманітарних науках свідчить про багаторівневість ідентичності, її дифузність, поле перетину та взаємодії гетерогенних імпульсів. Розрізняють психофізіологічну, особистісну, соціальну, етнічну, культурну, національну, регіональну тощо ідентичність.

Для розуміння проблеми увиразнимо підхід американського психолога Е. Еріксона, який на основі використання психоаналітичного, філософського та соціологічного підходів розглядав ідентичність як особливий соціально-культурний феномен, як складне особистісне утворення, котре має багаторівневу структуру. Він виокремив такі основні напрями (аспекти) розгляду концепту ідентичності: а) відчуття ідентичності; б) процес формування ідентичності; в) ідентичність як конфігурація, результат цього процесу [6]. Здебільшого дослідники узагальнюють ці три аспекти.

Осягнення ідентичності формується в контексті стратегій мислення, обумовлених конкретним часом чи періодом розвитку суспільства та формуванням науково-парадигмального знання. Складність, неоднозначність і навіть кризовість ідентичності призводить до необхідності пошуку інтегратора. У форматі задекларованої теми таким інтегратором може бути пам'ять (соціальна, колективна, культурна тощо). Пам'ять є складником національної / регіональної ідентичності і водночас «полем змагань за ідентичність».

Вдамося до інтерпретації поняття «колективна пам'ять». Визнаючи піонерство М. Альбакса в упровадженні до наукового обігу терміну «колективна пам'ять», ми послуговуємося визначенням Б. Шацької. Колективна пам'ять – це «сукупність уявлень членів спільноти про її минуле, про постаті, які його населяють, і події, які трапилися у цьому

минулому, та способи увічнення і переказу тих знань, які вважаються обов'язковим надбанням члена цієї спільноти. Іншими словами, усіх свідомих апеляцій до минулого, які наявні у поточному житті спільноти» [8, с. 19]. Проблеми пам'ятання, пригадування, забування, забуття тощо є відображенням і маркером смислових кодифікаторів спільноти чи індивіда.

Вдається слухним звернути увагу на циркулювання у пам'яттевому дискурсі поняття «пам'ять спільноти». Американська літературознавець і славіст Ева М. Томпсон, солідаризуючись із німецькими дослідниками [9], наголошує на розрізненні понять «пам'ять спільноти» та «колективна пам'ять». При цьому під пам'яттю спільноти розуміється пам'ять певної групи людей, які живуть в межах певного району та пам'ятають, що відбулося на їхній конкретній території, тому що вони були свідками цього, при цьому не зазнаючи зовнішнього тиску спрямованого на те, щоб змінити їх спогади. Натомість колективна пам'ять є власністю культурних груп чи націй. Вона є спільною для спільнот, які не обов'язково живуть в межах одного району, але лояльні до однієї групи. Колективна пам'ять допрацьовує, ущільнює та ідеологізує спогади спільноти. Інколи вона міфологізує події та включає їх до вже скам'янілих категорій національної міфології. Дослідниця зауважує, що на відміну від пам'яті спільноти, колективну пам'ять не набувають шляхом безпосередньої участі в подіях, а прочитавши чи почувши про них, тобто опосередковано [10]. «Спільна пам'ять, – зазначає А. Ассман, – додає сенс сьогоденню, трактуючи його як щабель тривалого і необхідного розвитку. Міфомоторний потенціал національної історичної пам'яті полягає саме в цій часовій орієнтації: вона створює смисли, презентуючи сьогодення як проміжну ланку мотивуючого наративу, який охоплює як минуле, так і майбутнє» [11, с. 40-41].

Колективна пам'ять формується й форматується під впливом темпоральної складової життя. На цю її сутнісну особливість звернув увагу американський дослідник А. Мегілл: «Пам'ять є одним із модусів нашого часового досвіду – модус часового досвіду, сфокусований на минуле... Без пам'яті не було б переживання часу» [12, с. 105]. Відтак, пам'ять фіксується в досвіді й опосередковується через численні спогади, соціальні інтеракції, комунікування тощо.

Основною функцією колективної пам'яті є самоідентифікація певного співтовариства шляхом увиразнення своєї самотності відносно інших співтовариств і з метою зменшення / усунення можливих розбіжностей всередині співтовариства. Серед функцій соціальної пам'яті Е. Г. Позднякова-Кирбят'єва виділяє такі: ідентифікаційну (пам'ять дозволяє ідентифікувати соціальну етнічну приналежність), мобілізаційну

(пам'ять про доблесних предків мобілізує у важкий час на подолання перешкод), психологічну (укріплює психологічний стан, підтримує тонус діяльності при актуалізації прикладів минулого), виховну (історичні приклади дозволяють на кращих зразках формувати характер), соціалізаційну (дозволяє формувати необхідні для суспільства соціальні якості особи), політичну (формує і підтримує цивільну самосвідомість, прагнення зберегти державу, передану як спадщину предків), інтеграційну (об'єднує навколо загального історичного минулого громадян в єдине співтовариство, що має спільних предків, спільну історію, спільне віддання), етичну (формування і підтримка соціальної відповідальності, борг перед предками за збереження здобутого ними героїчними зусиллями), інституційну (формування і підтримка соціальних норм, міцність яких забезпечується тривалістю існування і спадкоємністю), інструментальну (служить інструментом, механізмом для забезпечення інших функцій: спадкоємності, трансляції, мобілізації і т.п.), функцію трансляції досвіду, культури (пам'ять дозволяє передавати досвід минулого від покоління до покоління, забезпечуючи цілісність і єдність нації, суспільства та сім'ї), культурологічну (пам'ять є важливим компонентом культури суспільства), комунікаційну (пам'ять забезпечує зв'язок між людьми завдяки загальним символам і знакам, що зберігаються в пам'яті минулого досвіду), забезпечення спадкоємності поколінь (збереження цінностей культур, нації, сім'ї при зміні поколінь), історичну (збереження в пам'яті подій минулого), сакральну (сакралізація образів минулого). Пам'ять оберігає від забуття досягнення минулих поколінь, подвиги, звершення попередніх епох. Важлива також гносеологічна функція. Аналіз набутого досвіду дозволяє за допомогою методів аналогії, порівняння з обставинами минулого життя краще зрозуміти сучасні події й явища суспільного життя [13]. Можна також виділити латентні функції соціальної пам'яті (наприклад, може викликати агресію у відношенні до представників іншої нації, іншої країни, регіону тощо).

Коллективна /соціальна пам'ять є основою ідентичності (культурно-національної, регіональної, локальної тощо).

У найзагальнішому вигляді під національною ідентичністю розуміють відчуття колективної належності до конкретної національної спільноти, її культури. Американська дослідниця Л. Грінфелд (L. Greenfeld) називає п'ять найважливіших аспектів ідентитетів нації та національної ідентичності:

– по-перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників і прагнуть продовжувати спільне співіснування;

- по-друге, спільне історичне минуле, спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє;
- по-третє, є спільні дії, тобто дійова ідентичність;
- по-четверте, постійне проживання в одній країні;
- по-п'яте, спільні характеристики, які об'єднуються поняттям «національного характеру» і котрі формують загальнонародну культуру [14, р. 34-36].

Істотного значення тут набувають відчуття спільної долі, загальні переживання, колективна пам'ять, тобто все те, що сприяє формуванню колективного «ми». Зазначені об'єктивні передумови й риси національної спільноти є водночас найголовнішими ознаками національної ідентичності. Вона за своєю суттю є багатовимірною, її ніколи не можна звести до якогось єдиного компонента. Крім того, національна ідентичність характеризується специфічним поєднанням об'єктивних і суб'єктивних рис, що вирізняє одну національну спільноту від іншої [15, с. 58].

Ідентичність кожної національної спільноти можна репрезентувати, насамперед, як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного образу й змісту самосвідомості, а не як зовні сконструйований образ «національного характеру». У контексті зазначеного, звернемося до міркувань Ф. Броделя: «Нація може існувати лише за рахунок нескінченних пошуків себе, перетворення себе у сенсі логічної еволюції, непохитного опору іншим, ототожнення себе з найкращим, суттєвим у собі, послідовного упізнання себе у знакових образах, паролях, відомих утаємниченим (чи була це еліта, чи все населення країни, що трапляється не завжди). Упізнати себе у тисячі досліджень, вірувань, промов, виправдань, безмежній несвідомості, незрозумілих злиттях, ідеологіях, міфах, фантазмах... Крім того, будь-яка національна ідентичність обов'язково містить у собі певну національну єдність, вона – немов віддзеркалення, перетворення, умова» [16, с. 13].

У праці «Нації і націоналізм» Е. Гелнер під національною ідентичністю атрибутує процес «ототожнення, уподібнення себе з певною нацією», в процесі чого «з'являється відчуття належності до певної національної спільноти», прийняття її групових цінностей, норм, ідеалів [17, с. 54]. Специфіка національної ідентичності полягає в тому, що в ній проявляються не тільки зовнішні (соціальні), а й внутрішні (психологічні) риси. Поняття національної ідентичності передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер якого значною мірою залежить від об'єктивних передумов і практики функціонування цієї спільноти (наприклад, сприятлива економічна ситуація, політична нестабільність, зовнішні загрози тощо). Водночас на колективне самоконструювання образу власної національної спільноти

впливають поширені в її середовищі ціннісні уявлення й стереотипи, особливо ті, які змальовують контрастність між «нами» і «ними», «своїми» й «чужими» [18, с. 3-4]. Наслідком трансформаційних процесів є порушення традиційних форм ідентичності та переструктурування ідентичностей.

Єдина національна ідентичність створює своєрідні загальнонаціональні ідентифікаційні рамки. Регіональний чинник за впливом на специфіку ідентичності громадян виявляється одним із ключових, особливо з огляду на значну неоднорідність регіонів в етнокультурному, соціально-політичному та економічному вимірі, а також – формування в територіальних утвореннях різноспрямованих соціокультурних тенденцій. Регіональна ідентичність займає особливе місце серед типів ідентичності і пов'язана з певними територіями, які визначають особливі форми життєвих практик, картини світу, символічні образи [19, с. 152]. Відповідно до тлумачення терміну, «регіон – певна територіальна одиниця (район, область, зона), що вирізняється з-поміж інших таких же одиниць специфічними рисами (географічними, геологічними, етнографічними, економічними і т. ін.)» [20, с. 477]. У вимірі задекларованої теми, регіони розглядаємо як територіальні соціально-просторові одиниці, з комплексом притаманних ознак, самобутністю, унікальним ціннісно-смысловим континуумом тощо. Відповідно регіональну ідентичність увиразнюємо як полікультурний феномен (складне, комплексне, багаторівневе явище), що формується на основі територіальної спільності під впливом політичного, економічного, історичного, соціокультурного, ціннісного та інших чинників та оприсутнюється в процесі взаємодії регіонального співтовариства і його членів з певною територією їхнього проживання.

В об'єктивному плані регіональна ідентичність нерідко виступає як процес інтерпретації регіональної унікальності, коли конкретний регіон стає інституціалізованим в певному виді спільноти. Цей процес обумовлений і підтримується дискурсивними практиками та ритуалами і складається з виробництва регіональних кордонів, системи символів, смислів і інститутів. Акцент робиться на об'єднанні людей за регіональною ознакою для вираження своїх регіональних (локальних) інтересів в тих чи інших спільнотах поза безпосереднім зв'язком із територіальним поділом. У суб'єктивному плані регіональна ідентичність виступає як усвідомлення інтересів, індивідуальних когнітивних механізмів, мотивації індивідів, які лежать в основі формування міжособистісних зв'язків; групових і міжгрупових феноменів в термінах їхнього переважного породження колективною регіональною свідомістю» [21, с. 18, 19].

Проблеми регіональної ідентичності в кожному регіоні України оприсутнюють конкретну сукупність обставин і детерміновані унікальним поєднанням історичної спадщини регіону, особливостей етноконфесійного складу його населення, соціально-економічного становища, специфіки способу життя, традицій, культури, станом етнічних еліт і багатьох інших чинників. Поряд із етнічною та національною ідентичностями регіональна приналежність може виступати як самодостатня та навіть як головна складова ідентичності. Регіональна ідентичність перетворилася в Україні не лише на вагомий конструкт суспільної свідомості, але й на дієвий чинник впливу на всю сферу територіально географічного, соціально економічного й етнокультурного буття. Хоч і різною мірою й відмінними темпами, в регіонах формуються виразні політичні, культурні, релігійні, естетичні уподобання, власні системи моральних цінностей, мотивацій, зразків поведінки, символічної образності [22, с. 126].

Л. Нагорна у монографії «Регіональна ідентичність: український контекст» серед чинників, що впливають на формування регіональної ідентичності виокремлює:

1) природно-кліматичні особливості, зумовлені рельєфом місцевості, забезпеченістю ресурсами, специфічністю поселенської культури;

2) геополітичні впливи – війни та пов'язані з ними міграційні процеси, поділи й переділи території;

3) цілеспрямовані політичні заходи держав-метрополій, спрямовані на інтеграцію території і асиміляцію населення, а також впровадження власних управлінських схем та ідентифікаційних моделей;

4) специфічність соціальної стратифікації, у тому числі зумовлену релігійними й міжконфесійними протистояннями, станом освітньої системи;

5) традиційні чи засвоєвані в процесі колонізації правові уявлення та способи самоорганізації;

6) політичні інтереси місцевих еліт [23, с. 74].

Пам'яттєвий дискурс є одним із способів / засобів ідентифікації на регіональному рівні та у виразненні самобутності регіону в національному масштабі. У цьому сенсі структура локальної ідентичності оприсутнюється у таких базових елементах:

1) звернення до локальної географії (де знаходиться населений пункт);

2) значимі місця населеного пункту (символічний центр тощо);

3) символічні цінності локальної ідентичності (предмети гордості, значимі історичні події);

- 4) пантеон героїв – реальних і міфічних;
- 5) уявлення про структуру співтовариства;
- 6) ритуали відтворення ідентичності (загальні свята, регулярні спільні масові заходи).

Композиційно в архітектоніці регіональної ідентичності увиразнюється кілька елементів:

1) *когнітивний*: інформованість громадян щодо історії свого регіону, географічних меж, фізико-географічних параметрів, специфіки, економічних характеристик тощо;

2) *афірмативний*: форма інтерпретації когнітивного елементу; формування своєрідної рамки для емоційного сприйняття / відтворення спільнотою образу свого регіону;

3) *інструментальний*: використання регіону як бази для соціальної та політичної мобілізації населення та колективної діяльності; створює механізми закріплення в свідомості позитивної ідентичності, налаштованості на пріоритет власних цінностей, виховання самоповаги; водночас такою ж мірою вона здатен стимулювати викривлені образи інших ідентичностей, мегаломанію й ксенофобію [19, с. 154-155; 23, с. 80; 24];

4) *комунікативний (інтегративний)*: забезпечує відповідний ступінь згуртованості регіональної спільноти, визначає способи соціальної взаємодії між її членами й механізми соціальної взаємодії; водночас у разі потреби (або її імітації) вибудовується психологічна комунікативна дистанція, що відокремлює цю спільноту від інших;

5) *емоційний*: створює відчуття співпричетності до регіонального співтовариства і захищеності за його допомогою від ударів долі;

6) *компенсаторний*: виявляється визначально у «травмованих» соціумах.

Для регіональної ідентифікації принципово важливе поняття – це уявлення про територіальні зв'язки, що виникають на основі спільного або сусідського проживання членів соціальних груп різного масштабу і різної культурної ідентичності. У загальнонаціональній структурі ідентичностей регіональна ідентичність може слугувати основою для особливого сприйняття загальнонаціональних проблем і складається на основі спільності території, особливостей господарського життя, певної системи цінностей, етнічної та конфесійної спільності тощо. Кожна з цих підстав за певних умов може викликати гіпертрофовану регіональну ідентичність. Важливо зауважити, що регіональна ідентичність встановлюється як результат двох процесів: об'єднання і розрізнення (відокремлення від інших спільнот). Тому справжнє значення регіональної ідентичності пов'язано з усіма подібностями, відмінностями, об'єднаннями і протиставленнями суспільного життя. При цьому слід

проводити розмежування механізмів позитивної регіональної ідентифікації (особистісного самоототожнення, що має позитивний оцінний фон) і негативної регіональної ідентифікації (неприйняття, негативне ставлення до своєї регіональної належності). Результатом негативної самоідентифікації, як правило, є негативна ідентичність, яка передбачає негативну оцінку суб'єктом своєї соціально-територіальної позиції. В різних типах регіонів механізм формування регіональної ідентичності має ряд характерних ознак.

Пам'ять є основою єдності регіональної спільноти. Регіональна ідентичність може бути закоріненена в історичних традиціях. Найважливішими регіональними маркерами є міфи, які разом із символами стають механізмом інтерпретації пам'яті чи її спотворення: «Міф означає афективне засвоєння власної історії» [11, с. 39]. Водночас вони є кордоном і способом закріплення регіональної ідентичності. Затребуваність оповідей про минуле залежить від їх відповідності уявленням соціальної групи про себе. «Коллективна пам'ять перетворює ментальні образи в ікони, а наративи стають міфами, найважливішим властивістю яких є переконлива сила і могутній афективний вплив» [11, с. 38]. Пам'ять стає тривким конструктором соціальної свідомості лише за умови цілеспрямованого вибудовування елітами каркасу регіонального співтовариства з власними інтересами й символічною системою. Потенціал регіональних ідентичностей залежить не лише від приведеної в дію сили притягання, але й від сили чи слабості національно-громадянської ідентичності. Ці дві ідентичності можуть бути взаємодоповнюваними, але за певних умов здатні і протистояти одна одній [22, с. 133].

Результати досліджень фіксують помітні розходження між різними регіонами в підставових питаннях формування національної ідентичності: в оцінках минулого (політичних діячів різних епох, важливих історичних подій), майбутніх перспектив сучасної України (бажаного соціально-економічного устрою, питань статусу мов, векторів зовнішньополітичного розвитку тощо). Розбіжності в специфіці ідентифікацій різних регіонів свідчать про масштаб амплітуди розходження позицій громадян стосовно державної мови, суспільно-політичної моделі, геополітичного вектора тощо [25].

Пам'яттєвий дискурс у вимірі регіональної ідентичності фокусується на окресленні тих уявлень, які формують самосвідомість людини в процесі її соціалізації на певній території; основу уявлень про особливості історичного розвитку території; ландшафті, символах, міфах, наративі, комеморативних практиках, традиції, мові тощо. Тобто пам'ять забезпечує тривкий зв'язок минулого й сучасності з відповідною проекцією у майбутнє. Певний тип репрезентації минулого знаходить

своє відображення в особливих практиках комеморації, а «загальноприйняті» уявлення про минуле є однією з головних опор ідентичності сучасних політичних спільнот. Символічні засоби – особливий ресурс, що дозволяє конструювати єдину спільноту, легітимізувати існуючий порядок речей і мобілізувати громадян на спільні дії за допомогою формування почуття спільності і важливих для всіх завдань. До символічних можуть бути віднесені топоніміка, міські культурні ландшафти, міські пам'ятники, державні ритуали, символи, – все, що конструє смисли повсякденності соціального світу і втілює політичну пам'ять спільноти [26, с. 95]. Засобами формування різних групових ідентичностей, і в першу чергу локальних, є зміна символів, створення та відновлення пам'яток, організація святкових заходів, комеморативні практики тощо.

На підставі сформульованих критеріїв ідентичності М. Гібернау («неперервність у часі й диференціація від інших») [27, с. 19], висновуємо, що функціонально саме колективна пам'ять сприяє вибудовуванню ідентичності (в нашому випадку національної / регіональної), але водночас ідентичність вкорінена в пам'яті. Неусталена ідентичність спонукає до відповідних характеристик колективної пам'яті.

Пам'ять атрибутує своєрідні маркери або орієнтири ідентифікації на загальнонаціональному, регіональному, етнокультурному та інших рівнях. Національні / регіональні ідентичності складаються з низки атрибутів, що притаманні тим, хто належить до конкретної спільноти. Формування національної ідентичності та її збереження відбувається через своєрідне «примушування» до колективних спогадів шляхом ритуального відзначання подій минулого (святкування радісних або переживання трагічних) тощо. При порівняльному аналізі пам'яті й ідентичності можна виокремити кілька взаємопов'язаних рівнів: когнітивний; поведінково-нормативний; емоційний. Змістовими складниками пам'яті (і відповідно – маркерами ідентифікації) є образи, символи, «місця», «травми», життєві історії тощо). Ідентичність – переконання, що ґрунтується на співвіднесенні з раніше усвідомленими образами [28, с. 68], виступає об'єктивацією ментальності. Присутність пам'яті (культурної, колективної) оприявнюється в наборі культурних кодів, що містять інформацію про світогляд та систему цінностей, традицій, ієрархій, конвенцій тощо нації, тобто «шифрують» культурно-національну ідентичність та допомагають її «зчитувати». Відновлення культурного коду тієї чи іншої епохи в актуальному контексті створює орієнтир для пошуку власної культурно-національної, регіональної та іншої ідентичності. Відповідно до концепції теоретика пам'яттєвого дискурсу М. Альбакса, запам'ятовування та пригадування фактів

відбувається під впливом «рамки» та «орієнтирів», які задає суспільство (наприклад, уявленнями про простір, часовими характеристиками, мовленням тощо). У вимірі порушеного дискурсу, національні «рамки» пам'яттєвих смислів впливають на формування пам'яттєвої парадигми регіональної. Важливо враховувати вплив владних структур на практику комеморацій, формування відповідних канонів історичної науки, ставлення до подій чи явищ, а відтак – формування пам'яті під впливом «офіційного дискурсу». Підкреслимо, що вплив влади на колективну/соціальну пам'ять, або формування «політики пам'яті» здійснюється як цілеспрямована стратегія проектування минулого. Таке конструювання не завжди має характер безпосереднього маніпулювання, але завжди, орієнтуючись на перспективи майбутнього, задає певну конкретну модель минулого, яку П. Рікер визначає як «нав'язану пам'ять і дозволена історія» [29, с. 125]. «Нав'язана пам'ять» вимагає примусового запам'ятовування, офіційно визнаного «стандарту» ідентичності й спеціально створеного комплексу меморіальних церемоній (ритуалів, міфів, дат, пам'ятників). Ідеологія-пам'ять (термін російських дослідників В. Барішнікова, Б. Заостровцева, А. Філюшкіна [30]), яка у формалізованому вимірі прирівнюється до «політики пам'яті», маркує орієнтири в минулому, визначає варті уваги чи увічнення події минулого, конструює «місця пам'яті».

Відтак спостерігається своєрідне «винаходження традиції», яке, за твердженням Е. Гобсбаума, означає «низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично означає зв'язок з минулим» [31, с. 13]. Дослідник виокремлює три типи таких традицій, підкреслюючи, що вони «взаємонакладаються»:

а) ті, що встановлюють або символізують соціальну єдність чи членство в групах, реальних або штучних спільнотах;

б) ті, що встановлюють або легітимізують інституції, статус чи владні зв'язки;

в) ті, чиєю головною метою була соціалізація, прищеплення переконань, систем цінностей і правил поведінки.

Найпоширенішим, на думку дослідника, є тип (а), інші типи він пропонує «вважати вкоріненими чи похідними від почуття ідентифікації зі «спільнотою» та / або з інституціями, котрі репрезентують, виражають чи символізують її як націю» [31, с. 22]. Е. Гобсбаум робить припущення, що винайдені традиції є важливими симптомами, а отже індикаторами проблем, «які інакше можна не розгледіти, і подій, які інакше важко встановити й датувати». Окрім того, «вони часто кидають світло на

людське ставлення до минулого, а отже, на власний предмет і ремесло історика, оскільки всі винайдені традиції, наскільки це можливо, використовують історію як легітимізатора дій і основу групової єдності» [31, с. 23].

Як зазначила Б. Шацька, колективна пам'ять на суспільному рівні сприяє груповій ідентичності принаймні трояким чином:

По-перше, як усвідомлення спільного минулого, тобто спільного тривання в часі, що породжує емоційний відгук серед членів спільноти. Про це свідчить звичай розмаїтих ювілеїв, святкування річниць найрізноманітніших інституцій і організацій, урочистість яких більшає в міру тривалості існування.

По-друге, як переказ вартостей і зразків поведінки. У колективній пам'яті історичні постаті та події перетворюються на символи постав і вартостей, переважно пов'язаних із публічним життям.

По-третє, в колективній пам'яті постаті та події минулих часів перетворюються на символи чи сукупність символів, які творять особливу, притаманну групі «мову». Наявність цієї мови зміцнює почуття спільноти в тих, хто її вживають, і дає їм усвідомлення, що вони інші, ніж ті, хто її не знають і не розуміють. Завдяки цим символам колективна пам'ять переказує ідентифікаційні знаки, які допомагають відрізнити своїх від чужих. «Спільне минуле, як підкреслює авторка, – це комплекс ідентифікаційних знаків, які допомагають відрізнити своїх від чужих» [8, с. 51-53].

Отже, констатуємо відносини взаємозалежності колективної / соціальної пам'яті й національної / регіональної ідентичності. Ідентичність укорінена в пам'яті, а ідентифікація (поряд з легітимацією) є однією з основних функцій колективної пам'яті. Маніпуляції пам'яттю одночасно є маніпуляціями ідентичністю. Пам'ять же, в свою чергу, залежить від присвоєної собі ідентичності. Пам'ять у політиці ідентичності виступає як комплекс комунікативних структур, синхронізуючих соціальні очікування (структурні зразки смислового фокусування соціальних очікувань). Такий комплекс підтримується символічним дизайном, який створюється для трансляції політики пам'яті: йдеться про «символічний контейнер» соціальної ідентифікації або, іншими словами, ряд символічних комплексів [26, с. 95]. При цьому значущі для спільноти символи лягають на мапу місця, відновлюючи і посилюючи наявний зв'язок, або прив'язуючись до референта. Пошуки і створення таких символів породжує символічний простір, а конкуренція символів породжує символічну політику. Таким чином, колективна пам'ять формує символічний універсум, який окреслює символічні кордони спільноти за допомогою маркерів, що «випромінюють» смисли,

норми й емоції. Ці знаки згідно з концепцією Р. Барта стають знаками ідентифікації, маркерами «своїх» і можуть змінюватися залежно від поточної ситуації.

Джерела і література:

1. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні // Політичний менеджмент. 2005. № 2 С. 38–45.
2. Ассман Ян. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М.М. Сокольской. М.: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
3. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / Перекл. з нім. Єрмоленка. Київ: Лібра, 2003. С. 23.
4. Розумний М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців // Політичний менеджмент. 2007. №1. С. 93–99.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. С. 27.
6. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. 2-е изд. Москва: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. С. 54–80.
7. Демчук Р.В. Національна ідентичність: український модус сприйняття // Scientific Journal Virtus. November #9. 2016. С. 10-16.
8. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. Чернівці: Книги – XXI, 2011. С. 19.
9. Aleida Assmann und Ute Frevert, *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945.* – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999.
10. Ewa M. Thompson *Ways of Remembering: the Case of Poland* // Toronto Slavic Quarterly. 2005. №12. URL: <http://www.utoronto.ca/tsq/12/thompson12.shtml>
11. Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 328 с.
12. Мегилл А. Историческая эпистемология: Научная монография / Перевод Кукарцевой М., Кацаева В., Тимонина В. Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. 480 с.
13. Позднякова-Кирбят'єва Е.Г. Концептуалізація поняття і явища соціальної пам'яті // Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Харків. Серія «Соціологічні науки». Том XV. № 1, 2. 2012. С. 15–21/ URL: [file:///C:/Users/%D0%A3%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%B0/Downloads/VMSU_sociology_2012_15_1-2_5%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%A3%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%B0/Downloads/VMSU_sociology_2012_15_1-2_5%20(1).pdf)
14. Greenfeld L. *Nationalism: Five Roads of Modernity.* Cambridge MA: Harvard University Press, 1992. P. 34–36.
15. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009.
16. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Простір та історія. Кн.1 / Пер. з фр. С. Глухової. Київ : Вид-во Жупанського, 2013. С. 13.
17. Гелнер Е. Нації і націоналізм// Національна ідентичність: Хрестоматія / Т. Воропай (упоряд.). Харків: Крок, 2002. 316 с.
18. Козловець М. Національна ідентичність як соціокультурний феномен // Вісн. Житомир. держ. ун-ту. 2011. Вип. 60: Філософські науки. С. 3–14.

19. Ростецька С.І. Поняття та структура регіональної ідентичності в сучасному політичному процесі // Панорама політологічних студій: Наук. вісн. Рівнен. держ. гуманіст. ун-ту. Вип. 15. Рівне: РДГУ, 2016. С. 151–158.
20. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Ілодіда. Київ : Наукова думка, 1970-1980. Т. 7. С. 477.
21. Корепанов Г.С. Региональная идентичность как объект социологического анализа // Социология в современном мире: наука, образование, творчество. 2009. № 1. С. 16–23.
22. Пашина Н.П. Регіональна політична ідентичність в Україні: фактори і особливості // Політологічні записки: Зб. наук. праць. Вип. 1(5). Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. С. 126–135.
23. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
24. Frankenberg P., Schulbauer J. Raumbezogene Identitaet in der Geographie. Mannheim, 1994. 137 p.
25. Регіональна Україна. Київ : Геопринт, 2003. С. 9–23.
26. Ростецька С.І. Технології символічної політики у процесі формування локальної ідентичності // Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри. Збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. ІваноФранківськ, 12-13 жовтня 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 93–95.
27. Гібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Таращук. Київ : Темпора, 2012.
28. Йосипенко С.П. Філософія та національна ідентичність // Гуманітарні студії : Зб. наук. праць. Вип. 12. Київ, 2012. С. 61–69.
29. Рикер П. Память, история, забвение; Пер. с фр. И. И. Блауберг и др. Москва : Изд-во гуманит. лит-ры, 2004.
30. Барышников В.Н., Заостровцев Б.П., Филюшкин А.И. Империя, пам'ять и «места памяти» // Вестн. С.-Петербур. ун-та. Сер. 2. 2011. Вып. 3. С. 84–89.
31. Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; пер. з англ. Київ : Ніка-центр, 2005. (Серія: «Зміна парадигми». Вип. 8).

УДК 392(=161.2):2

РЕЛІГІЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ

**Анатолій Колодний, Людмила Филипович
(м. Київ)**

У статті з'ясовується роль релігії в житті українців, яка в різні історичні періоди його життя відігравала амбівалентну роль. Розглядаючи різні форми взаємодії релігійного і національного, особлива увага зосереджена на значенні християнства у бутті українського народу, яке завдяки різноманітності своїх конфесійних виявів зберегло українців від обмосковлення і від ополячення.